

BORZSÁK ISTVÁN

OVIDIUS LEGÚJABB KESERVEI

Ovidiusnak nemcsak száműzötti sorsa miatt volt oka *keseregnie*, okkal siránkozhatna az újkori filológusok szöveg gondozása („javításai”) miatt is. J. B. Hall legújabb (Bibl. Teubn. 1995) *Tristia*-szövegkiadásáról W. Schubert lesújtó bírálatot írt (Gnomon 1999, 119 skk.). Recenzióját a könyv esetleges megvásárlóihoz intézett figyelmeztetéssel zárta: *Caveat emptor!* Ennek az óvásnak indoklásául kötöttünk csokorba néhány olyan *Tristia*-szövegrészt, amelynek elfogadhatatlan konstituálása nemcsak az óvatlan vásárlókat, hanem általában Ovidius kedvelőit és hivatott interpretálóit is a hagyományozott szöveg tiszteletére intheti.

Cum subit illius tristissima noctis imago — első Ovidius-élményem ehhez a *Tristia*-sorhoz fűződik: V. gimnazista koromban — új fiúként — erről kellett számot adnom jó görög tanítónak. A száműzött költő „Keserveit” ezután csak disszertáció (Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken, 1936) tető alá hozása során tanulmányoztam behatóbban, hogy a mediterrán nap ragyogásához szokott világfinak az „északi” környezetben átélt szenvedéseit a hippokratési milieu-elmélet sablonjaival szembesítsem. Ki gondolta volna, hogy tíz évvel később mindezt jó néhány szélességi fokkal északabbra, az Uraltól keletre fogom megtapasztalni! M. M. Pokrovskij Ovidius-szemelvényeinek (1945) birtokában hadifogoly-társaimnak is tartottam előadást az antik „Észak-kép” valóságtartalmáról. Ezt fejlesztettem tovább — már itthon — „*Stygias detrusus in oras*” c. írásomban (Acta Ant. 1951—52, 459 skk. = Digma II 135 skk.). Amikor fél évszázad elteltével R. Kettemann idevágó poetológiai fejtegetéseiben¹ azt olvastam, hogy Ovidius pontusi költészete merő „Zweckpublizistik”, és hogy Tomi, ez a „virágzó déleuropai kikötőváros” — ma a romániai Riviera ékköve, melynek melegét és aranyhomokját az utazási irodák nem győzik magasztalni, — csak Ovidius egyéni céljainak szolgálatában színeződik „a borzalom, az iszonyat és vigasztalanság foglalatává” (zu einem Inbegriff des Schreckens, des Grauens und der Trostlosigkeit), ugyancsak eltűnődtem: Puskin számára

¹ R. Kettemann: Ovids Verbannungsort — ein locus horribilis? A M. v. Albrecht tiszteletére szerk. „Ovid. Werk und Wirkung” c. ünnepi kiadványban, Frankfurt a.M. 1998. 731 sk.

Dél-Oroszország persze, hogy szinte földi paradicsom — a szentpétervári télhez képest. De gondoljunk a „Római elégiák” költőjére, az Italiát járó Goethe-re is, aki északi országát „farb- und gestaltlos”-nak, a sugárzó napfény ottani hiányát nyomasztónak, elviselhetetlennek érezte:

O, wie fühl' ich in Rom mich so froh, gedenk' ich der Zeiten,
Da mich ein graulicher Tag hinten im Norden umfing.

Mindez akkor idéződött fel bennem, amikor a *Tristia* legújabb kritikai szövegkiadását (ed. J. B. Hall, Bibl. Teubn., 1995) forgattam. Tekintettel arra, hogy a *Tristia* szöveghagyományának kérdései már régebben is foglalkoztattak,² érthető várakozással vettem kézbe a Claudianus kiadójaként már korábbról (Bibl. Teubn. 1985) ismert londoni latinista újabb munkálkodásának eredményét.

Várakozásomat csak fokozta az a minden apró részletre kiterjedő Gnomon-recenzió (W. Schubert tollából, 1999, 119 skk.), amely komoly figyelmeztetéssel zárul: „*Caveat emptor!*” Mitől ajánlatos hát a könyv megvásárlójának óvakodnia? Célszerű nem lehet a bíráló ezernyi tételének felülvizsgálata, inkább csak néhány — megvitatásra kiváltképpen alkalmasnak vélt — szövegprobléma bemutatására szorítkozunk, amiből aztán Ovidius — és a többi klasszikus — olvasói levonhatják a kellő tanulságot.

Kezdjük olyan „beteg” részlettel, amelynek orvoslásával korábban magunk is próbálkoztunk. A hűtlen barátához intézett I 8. elégia 21. sorának romlott szövege az előző szemrehányásokat folytatja:

<i>quid fuit ingenti prostratum mole sodalem</i>	17
<i>visere et adloqui parte levare tui,</i>	
<i>inque meos si non lacrimam demittere casus,</i>	
<i>pauca tamen ficto verba dolore loqui,</i>	20
<i>idque, quod ignoti faciunt +vale+ dicere saltem,</i>	
<i>et vocem populi publicaue ora sequi...</i>	
<i>dicendumque semel, toto non amplius aevo</i>	25
<i>accipere et parili reddere voce: vale?</i>	

Hall a 22. sorban a hagyományozott *vocem* helyett — fölöslegesen — *votum*-ot konjiciál, a 21. sor *cruxok* közé foglalt *vale*-ja helyett pedig Francius ötletét (*bene dicere*) iktatja a szövegbe, míg Merkel hajdani Teubner-kiadásának (1850) „*pálmát érdemlő*” konjektúráját (*vel*) csak az apparátusban tünteti fel. Mi Merkel megoldásával egyetértve — paleográfiai meggondolásból — ugyanezt javasoltuk (*Acta Ant.* 1968, 274),

² *Ovidianum.* *Acta Ant.* 1968, 271 skk.; G. Luck *Tristia*-kiadásáról: *Ant. Tan.* 1968, 291 skk. és 1978, 272 skk.; *Spicilegium biblio-biographicum.* *Ant. Tan.* 1982, 82 skk., vö. uo. 1978, 70 skk. = *Dragma* III 155 skk.

és akkor a *tettek* és *szavak* ellentétének következetes hangsúlyozása (*facere vel saltem dicere*) a gondolatmenetet is hibátlannak mutatja. A 27. sornak tökéletesen a helyén lévő kezdő *at*-ja helyett Hall ért(het)etlenül St. Heyworth *haec*-ját adja, nem gondolván a méltatlankodó kifakadások szokásos bevezetésére: *at vobis male sit...*³ Ugyanilyen merészség a 33. sor *dumtaxat*-jának *adhuc puero*-ra (!) való önkényes „javítása”, megint csak teljességgel fölöslegesen.

Tanulságos a IV. könyv első darabjában a dal csodatévő hatásának szemléltetése után a költő mellett mindvégig kitartó Múzsza segítségének rajza is (19 skk.):

*Me quoque Musa levat Ponti loca iussa⁴ petentem,
sola comes nostrae perstitit illa fugae,
sola nec insidias +inter nec+ militis ensem,
nec mare, nec ventos barbariamque timet.*

Hirhedetten *vexatus locus*. Annak idején Jac. Gronovius a thrák *Sintoi*-törzs nevét olvasta bele (*Sintae nec...*; Ehwaldnál: *Sinti nec*), *al.al.*; mi *nec iter*-t javasoltunk (Ant. Tan. 1968, 292), nem tudván Heinsius korábbi próbálkozásáról. Most újból Ciceróra hivatkozunk (Fam. XIII 71 *comes meus illo miserrimo tempore et omnium itinerum navigationum laborum periculorumque socius*); ehhez l. a Luck kommentárjában (*ad V 4,1*) felsorakoztatott helyeket is. Hall Heinsius *másik* ötlete (*Threci nec*) nyomán költötte át a sort: *sola nec insidias, nec iter, nec Threcia tela*, de úgy, hogy hosszadalmas apparátusából a valódi tényállást szinte lehetetlen tisztázni.

Még kalandosabb az „ostoba geták” (V 10,38 *stolidi Getae*) vészes tudatlanságának érzékeltetése (39 skk.):

*meque palam de me tuto mala saepe loquuntur,
forsitan obiciunt exiliumque mihi,
+utque fit, in me aliquid, si quid dicentibus illis
abnuerim quotiens adnuerimque putant...*

Heinsius és Bentley nagyvonalúan athetálta a beteg 41. sort (és vele természetesen a következő pentametert). A számtalan szanálási kísérlet közül C. Schenklé (*in se aliquid*), ill. Heinsiusé (a hagyományozott *si quid* helyett *dici*) mindenesetre megfontolandónak látszott, így ajánlottam a következő megoldást: *utque fit, in se aliquid dici, dicentibus illis...* Ez tökéletesen megfelel a prekárius helyzetnek: a barbárok akárhányszor csúfot űzhettek a költőből, de ha a nem mindent értő Ovidius a geta beszédre történetesen rábólintott, vagy a fejét rázta, azt hitték oktalanságukban, hogy a

³ Thes. s. v. 995 „ad exprimendum indignationem, minas, imprecationes”, pl. Plaut., Most. 38; Ter., Hec. 134; Cat. 3,13; 28,14; 64,139; Verg., Aen. II 535; Ovid., Met. VIII 279 (ehhez Bömer: „am Anfang einer affektischen Rede”, további helyekkel).

⁴ Vö. Verg., Aen. III 114; IV 345 sk.; VII 241.

római ember (félreértett) gesztusa *nekik* szóló sértés, és máris fegyverrel akartak volna „igazságot” (43 *iniustum ius*) tenni. Ezek után Luck szerencsétlen *utque fit, insanum*-konjekturáját, vagy Hallét (*a me aliquid ludi*) nyugodtan feledhetjük. Ami a *dici, dicentibus* egymásmellettiségét illeti, Ovidius hasonló vagy éppen azonos igealakokat számtalanszor tesz így egymás mellé (l. Ant. Tan. 1968, 292; *Dragma* III 158 sk.).

Próbálkozzunk most — újból! — egy reménytelennek látszó szövegrész rendbetételével! A III 10. elégia elején olvasható helyzetképre, a „világvégi” („szkíta”) táj rögzült leírására gondolunk, amelynek szörnyűségeit csak az mérsékli, hogy a Duna, amíg be nem fagy, távoltartja a barbár hordákat. De mihelyt eljön a tél, és mindent jég borít (10),

*+dum patet et Boreas et nix iniecta sub arcto,
tum patet has gentes axe tremente premi.*

(R. Merkel BT² 1914 szerint; Luck — *cruxok* között — más kódexek és Merkel „javítása” nyomán *patet* helyett *vetat*-ot, *iniecta* helyett *habitare*-t közöl.) Hall kiadásában rá sem ismerünk ugyanezekre a sorokra:

*nec patitur Boreas et nox habitare sub Arcto,
tunc undas gentes axe tremente premunt.*

Ennek persze — akárcsak Merkel „javított” szövegének — *van* értelme; kérdés csak az, hogy a költő *ezt* akarta-e mondani? Ha most a legújabb kiadó felelőtlen játszadozását mellőzve visszatérünk a Merkel változtatása előtti szöveghez (9 skk.):

*at cum tristis hiems squalentia protulit ora,
terraque marmoreo est candida facta gelu,
dum patet et Boreas et nix iniecta sub arcto,
tum patet has gentes axe tremente premi, —*

és Merkel, a mi Némethy Gézánk és az újabb kísérletezők konjekturái helyett a többértelmű *patet*⁵ megkettőzését keresetten játékos költői szándéknak tekintjük, továbbá a *premi* klimatológiai jelentésére (πιέζεσθαι)⁶ is gondolunk, akkor a nehéz sorok jól értelmezhetővé válnak: „de amikor tél idején jég borít mindent, miközben

⁵ Vö. *H. Menge*: Repet. 319,8 és 420/I 2.

⁶ Hippokr. π. ú. 24; Arist., Nub. 1120; Cic., De re p. VI 20,21 *urgent*; Hor., C. II 22,20; Curt. Ruf. VII 3,11; Luc. III 253; Sen., De prov. 4,14 (az északi népekről): *perpetua illos hiems, triste caelum premit*; Macr., Somn. II 7,20 *aeterna premuntur pruina* etc.

megnyílik⁷ az északi szél, és csak a vidékre terülő hótakaró látszik,⁸ akkor nyilvánvalóvá válik, hogy ezeket a népeket a (hidegtől is, a széltől is) reszkető Göncöl-szekér súlya nyomasztja” (és készíti zsákmányszerzésre, kegyetlenkedésre).

Folytassuk a *patet* többértelműségével!⁹ A IV. könyv 3. darabjában a száműzött költő mitológiai példák és közhelyek sokaságával biztatja feleségét nehéz sorsának elviselésére, majd ugyancsak közhelyes buzdítással zár (81 skk.):

*Dat tibi nostra locum tituli fortuna, caputque
conspicuum pietas, qua tua tollat, habet.¹⁰
Utere temporibus, quorum nunc munere +freta est+
et patet in laudes area magna tuas.*

Hall egyéni szövegformálásából és apparátusából megint sok minden kiderül: *quorum nunc munere grato* (olim idem: *sero*) *en patet in laudes area lata tuas*. Vagyis a bajosan magyarázható *freta es(t)* helyett a jónak mondható *facta est*-hagyományt is mellőzve nagy bátran konjiciált, majd a sorkezdő *et*-et is önhatalmúlag *en*-re változtatta, az egyformán jó *magna* és *lata* jelző (vö. Her. 1,72) közül pedig az utóbbit választotta. Luck szövegével egyező javaslatunkat (*quorum nunc munere facta est et patet...*) akárhány megvilágosító párhuzammal tudjuk támogatni: *fit via vi* (Verg., Aen. II 494) és *et* (explic.), vagyis: „tág tér nyílt, azaz most is nyitva áll a (hitvesi) dicsőség megszerzésére”, vö. Tac., Ann. XIII 8,1 *videbatur locus virtutibus patefactus*; Plin., Paneg. 70,8 *patet omnibus gloriae campus*; korábbról pl. Cic., Phil. XIV 6,7 *magnus campus, multis apertus cursus ad laudes*; ld. még Tacitus Agricolájához (8,2 *habuerunt virtutes spatium exemplorum*) írott kommentárunkat. (Luck kényszeredett fordításában — „dir ist jetzt ein Bauplatz geschaffen worden, der deinem Ruhm weit offen steht” — *Schauplatz* megfelelőbb volna; vö. Luc. VI 60 *area belli* a. m. „hadszíntér”).

Hall tengernyi merész — vagy éppen felelőtlen? — szövegmódosításából csak néhányat említünk. Például a Perillához intézett levél (III 7) a címzettet nem „anyja, vagy könyvei és Múzsái társaságában” (3 sk. *dulci cum matre sedentem, aut inter libros Pieridasque suas*) találná, hanem „anyjával beszélgetve (*loquentem*), vagy ... között” — talán, mert így „logikusabb”? Vagy Horatius (C. I 22,24) nyomán? A beteg 28. sor átköltéséről nem szólva (*quoque sis* helyett *metuis*), jól szemléltetheti Hall eljárását a 45 skk. sorok konstituálása:

*En ego, cum caream patria vobisque domoque,
raptaque sint, adimi quae potuere mihi,
ingenio tamen ipse meo comitorque fruorque...*

⁷ Vö. Verg., Aen. I 82 *venti...*, *qua data porta, ruunt*; ld. még: Dragma II 314.

⁸ *Patet* ide is értendő! Vö. alább (20): *oraeque de toto corpore sola patent*.

⁹ Vö. pl. Cic., Mil. 6,15; De or. II 4,17 *perlate patet*.

¹⁰ Vö. Hor., C. III 16,19 sk.; l. alább, V 14,23.

Az még csak hagyján, hogy felcseréli a szavak rendjét (*patria caream*; az apparátusban azért jelzi, hogy elfogadható a hagyományozott szórend is); de milyen jogon teszi még „ovidiusibbá” a 46. sort a következőképpen: *demptaque sint, demi quae potuere mihi?* (Vö. IV 1,1 *siqua meis fuerint, ut erunt, vitiosa libellis* helyett *inerunt, ut erunt...*) Vagy a következő (IV 2.) elégia triumphusleírásában (49 sk. *quaque ibis, manibus circumplaudere tuorum undique iactato flore tegente vias*) Hall az obligát virághajigálás helyett holmi harmatozást erőltetne a versbe (nyelvileg is vitatható módon: *undique roratas flore tegente vias*; vö. Ex P. II 1,36 *quaque ierit, ... saxa ... roratis erubuisse rosis?*), nem gondolván az ide vonható *hiteles* helyekre.¹¹

Vagy itt vannak az utolsó elégia cruxokkal megtűzdelt sorai (V 14,31), amelyeket Hall (Bentley athetálása után) fölünyes biztonsággal „megfejt”:

29 *Rara quidem virtus, quam non Fortuna gubernet,*
 30 *quae maneat stabili, cum fugit illa, pede.*
Siqua tamen pretium sibi virtus ipsa petitum est,
inque parum laetis ardua rebus adest,
ut tempus numeres, per saecula nulla tacetur,
et¹² loca rimatur,¹³ qua patet orbis iter.

Bevalljuk, hogy a 31. sort Hall konstituálásában nehezen értjük, és ugyanezt mondhatjuk Shackleton Baileynek az apparátusban feltüntetett — hasonlóképp önkényes — megoldásáról: *si qua tamen praesto sibi merces ipsa petenti*. Maradnak a cruxok.

Hall mindenáron „javít” ott is, ahol nem kellene. Például a IV 8. elégiában a költő azon mereng, hogyan is alakulhatott volna öregkora (1—14), csakhogy az égiek másképpen akarták: ősi otthona helyett szarmata földön tengődik, az érdemelt pihenés helyett geták közt kell sínylődni. Pedig a vihartól megrongált hajókat is kikötőbe vontatják, a versenyeken győztes lovat hagyják békében legelni, *ne cadat et multas palmas inhonestet adeptus* (19). Érthető sor, közkeletű példázat (vö. Hor., Epist. I 1 *init.*), de Hall — Heinsius és Bentley gyanakvásán felbuzdulva — ezt a sort is „jobbá” formálja: *ne cadat et casu palmas inhonestet inepto*. Tény, hogy az utolsó szó a kéziratokban nem egyöntetűen hagyományozódott (*adeptus*, *-tas*, *-emptus*, *-tas*, *-tos*), de a *casu*-t (vagy korábban *lapsu*-t) a hagyományozott *multas* helyett csak Hall gondolta odaillőnek, feltehetőleg a szójáték (*cadat* - *casu*) kedvéért, akárcsak az imént tárgyalt *dempta* - *demi*-t a kéziratokban olvasható *rapta* - *adimi* helyett. Ami az *adeptus* (dep. part. perf.) *cselekvő* jelentését illeti, vö. H. Menge, Repet. 302; a kettős vonzaton (*palmas adeptus*, ill. *palmas inhonestet*) szükségtelen fennakadnunk; a *casus ineptus* konstrukcióra pedig azt mondhatjuk, amit Cicero az *ineptum* elkövetésének vétkéről mondott: De or. II 4,17 sk.

¹¹ L. Ant. Tan. 44 (2000) 95,10 j.

¹² *ut* codd.

¹³ Heinsius; *mirantur* codd.

Folytassuk? Külön téma lehetne a verssorok áthelyezésének kérdése pl. a „szkíta” környezet szörnyűségeinek leírásában (III 10). Itt a logikailag éppenséggel indokolhatóan átrendezett sorokban (61 skk.) a lakosság veszélyeztetettségéről olvassunk: sokakat rabszíjra fűzve hajtanak,

*pars cadit hamatis misere confixa sagittis,
nam volucris ferro tinctile virus inest* (63 sk.).

Megintcsak jól érthető sorok: „mások meg nyomorultan hullanak rakásra a mérgezett nyilak áldozataiként.” Hall itt is tudóskodik: nem „nyomorultan”, hanem a *mérgezett* nyilak jóvoltából „kétszeresen halálba taszítva” (*misere confixa* helyett *bis leto missa*). *Fletum teneatis, amici?*

A III. könyv 12. darabjában a szkíta tél után beköszönt végre a várva várt tavasz. Csak éppen a kezdősorok szövege alig gyógyítható:

*Frigora iam Zephyri minuunt, annoque peracto
longior + antiquis visa Meotis + hiems.*

A kiadók közül Merkel — Lachmann konjektúrájával — cruxok nélkül közölte a 2. sort: *longior antiquis visa Tomitis hiems*. Ez sem támadhatatlan megoldás, akárcsak az apparátusban felsoroltaké, de Hall *megoldja* a problémát: *longior antiquis iura remisit hiems*. Az apparátusban szükségesnek tartja egy korábbi ötletének a megörökítését is: az 1. sor végén először *annique peracti*-ra gondolt. Ha ezeknek a hozzávetéseknek volna valami alapjuk a kéziratok hagyományban, el lehetne rajtuk tűnődni; ennek híján viszont mindezt besorolhatjuk a többi fölösleges próbálkozás közé.

Hall ötletgazdasága kifogyhatatlan. Ott is talál valamit, ahol nincs mit keresnie. Amikor pl. a költő a száműzetés éveinek telésén, de nem fogyásán kesereg (V 10), és megállapítja, hogy rá nézve — úgy látszik — a természet törvényei nem érvényesek, mivelhogy „gondjaival egyetemben minden csak *nyúlik*” és nem múlik (9 sk.):

*scilicet in nobis rerum natura novata est,
cumque meis curis omnia longa facit, —*

talán a *rerum natura* sugallatára Lucretius ritka szóképzése (III 188 sk.) sejlik fel agyában, és a kétségtelenül jó *omnia*-t *nomina*-ra változtatja.

Most már csak még egy példát Hall szövegtiszteletének szemléltetésére: A következő elégia (V 11) fiktív levél, amelyben a költő vigasztalja feleségét: ne bánkódjon ellenségeinek rosszindulata miatt, akik az uralkodó kegyessége folytán *csak* *relegatus* férjét *exul*-nak emlegetik. Erre a kegyre gondolva méltán dicsőítheti Augustust, és kívánja a néppel együtt, hogy minél *később* fogadják maguk közé az istenek, azaz hogy sokáig éljen:

*Optat idem populus; sed ut in mare flumina vastum,
sic solet exiguae currere rivus aquae* (27 sk.),

vagyis nemcsak a folyók (a nép imái) jutnak el rendelt helyükre, hanem a sekélyvizű patak (a költő szava) is oda iparkodik. Hall itt csak a jelzőket egységesíti merészen (ha a patak „sekélyvizű”, *aquae exiguae*, akkor a tenger *aquae vastae*?), majd a rágalmazóhoz intézett záró distichont (29 sk.):

*At tu fortunam, cuius vocor exul ab ore,
nomine mendaci parce gravare meam!* —

két szó felcserélésével találékonyan mentesíti a túl tágra nyílt hyperbatontól:

*At tu, mendaci cuius vocor exul ab ore,
nomine fortunam parce gravare meam?* —

megfelelkezvén arról, hogy az előző distichonban ugyanő (H.) pont ellenkezőleg járt el.

Sapienti sat. Nagy igyekezettel sovány kis csokrot gyűjthetnénk össze Hallnak a sajnálatosan romlott Tristia-szöveg javítását célzó és mérlegelésre alkalmas javaslataiból, de az elijesztő kiadói ötletek csekély hányadának előtárása hathatósabban emlékeztetheti a klasszikus szövegek gondozóit *hivatásukra*. Befejezésül W. Schubert tárgyilagos Gnomon-recenziójának két mondatát idézzük (125): „Es soll ihm (sc. editori) unbenommen bleiben, mit Ovids Tristia und deren Überlieferung schöpferisch zu spielen.¹⁴ Doch was hat eine solche Textausgabe in der Bibliotheca Teubneriana zu suchen?” Hall *nem* „zitierfähig” szövege nehezen jóvátehető kavarodást fog okozni a kötet óvatlan használóinak publikációiban. Ami pedig hozzászólásunk „keserves” címét (és a nagymúltú lipcsei vállalat jelenné vált jövőjét) illeti: a Teubner Verlag időközben már be is kebelezett a Saur Verlagba. *Peccato*, ahogy az olasz mondja.

¹⁴ Ez az a *lusus ingeniosus*, melyet a W. Schubertől (119) a divinatórikus szövegkritika atyamestereihez (Heinsius, Bentley, Housman...) képest „lényegesen óvatosabbnak” (?) jellemzett Shackleton Bailey nemcsak jelszószerűen hangoztat (pl. Anth. Lat.-kiadásában, BT), hanem félelmetesen szapora szövegkiadói gyakorlatában meg is valósít; vö. Ant. Tan. 43 (1999) 145 skk.